

ՄԱՆԵ Կ. ԿՈՆԻՆՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, կրթություն գիտաշխատող

Koninyan.mane@yandex.com

ID 0009-0002-9781-3712

DOI:10.59523/1829-4596.2023.2(27)-117

Կ. ՊՈԼՍԻ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ (1919-1920) *

Քանալի բառեր¹ Մուդրոսի զինադադար, հայ գաղթականներ, Կ. Պոլսի գաղթակայաններ, Հայ ազգային խնամատարություն, Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույց:

Ներածություն

Հաշվի առնելով Մուդրոսի զինադադարից հետո Կ. Պոլսում Մեծ Բրիտանիայի գլխավորությամբ դաշնակից ուժերի առկայությունը, Միջագետք և Սիրիա տարագրված հայությունը, ապահով երաշխիքներ ստանալով, հեռացավ այդ վայրերից: Դրան նպաստեց նաև 1918 թ. հոկտեմբերի 19-ին Օսմանյան խորհրդարանին Ահմեդ Իզզեթ փաշայի կառավարության ներկայացրած ծրագիրը, համաձայն որի հայերը և կայսրության նախկին այլ հպատակներն անարգել կարող էին վերադառնալ իրենց նախկին բնակավայրեր՝ ստանալով կրած նյութական վնասի փոխհատուցման երաշխիքներ¹: Փորձելով խուսափել միջազգային պատասխանատվությունից, օսմանյան կառավարությունը դրանով սիրաշահում էր մեծ տերություններին:

* Ներկայացվել է 14.XI.2023 թ., գրախոսվել է 28.XI.2023 թ. և 28.XI.2023 թ., ընդունվել է տպագրության 15.XII.2023 թ.:

¹ Տե՛ս Անումյան 2013, 32:

Կիլիկիայի հայերը, ստանալով Ֆրանսիայի աջակցությունը, վերադարձան Կիլիկիա, իսկ հայության հիմնական մասը, ամենաապահով հանգրվանը համարելով Կ. Պոլիսը, տեղափոխվեց այնտեղ: Զավեն արքեպիսկոպոսի համաձայն «Նրանք հիմնականում ներքին գավառների բնիկներն էին, այրիներ եւ որբեր մեծ մասամբ, վասնզի այրերը սպանուած էին»²: Թուրքական ցեղասպան քաղաքականության հետևանքով տուժած հայությունը վերադառնում էր՝ կորցրածը վերագտնելու հույսով: Սակայն, ինչպես ցույց տվեցին հետագա զարգացումները, օսմանյան կառավարության խոստումները կյանքի չկոչվեցին՝ նպաստ չբերելով գաղթականության վերաբնակեցման գործին:

Հայ գաղթականությունը և Կ. Պոլսի Հայ ազգային խնամապարության կազմավորումը

Կ. Պոլիս ժամանող հայ գաղթականները գրկված էին գոյության ամենատարրական պայմաններից, ուստի Կ. Պոլսի հայ համայնքը ձեռնամուխ եղավ կազմակերպելու նրանց օգնության գործը: Դեռևս 1918 թ. նոյեմբերի 5-ին կազմավորված Հայ որբախնամ ընկերությունը³ մինչև Հայ տարագրյալների հանձնաժողովի կազմավորումը, իր հավաքած նպաստի 20%-ը բաժին էր հանել գաղթականությանը, իսկ մնացածը՝ որբերին: Գաղթականության խնդիրները հավուր պատշաճի լուծելու համար 1918 թ. դեկտեմբերի 13-ին Պոլսի Հայոց Ազգային վարչության կողմից կազմավորվեց Հայ տարագրյալների կենտրոնական հանձնաժողովը⁴: Հազարավոր հիվանդների և որբերի խնամքի կազմակերպումը 1918 թ. նոյեմբերից իր վրա էր վերցրել բժիշկ Վահ-

² Զաւեն Արքեպիսկոպոս 1947, 280:

³ Տե՛ս Էպիղաթեան 1920, 51:

⁴ Տե՛ս Էպիղաթեան 1920, 25:

րամ Թորգոմյանի նախաձեռնությամբ Կ. Պոլսում հիմնադրված Հայկական կարմիր խաչի կենտրոնական կոմիտեն⁵: Կ. Պոլսի տարբեր թաղամասերում վերոհիշյալ կազմակերպությունները գործում էին առանձին-առանձին: Հատկանշական է, որ դրանց անվան տակ ձևավորվեցին նաև ինքնակոչ մարմիններ: Այդ կնճռոտ հանգույցը լուծելու համար որոշվեց ստեղծել մեկ պաշտոնական մարմին, որը կծավալեր և՛ որբախնամ գործունեություն, և՛ կսատարեր գաղթական հայությանը:

Կ. Պոլսի Ազգային կենտրոնական վարչության որոշմամբ 1919 թ. փետրվարի 28-ին Հայ որբախնամի և Տարագրյալների կենտրոնական հանձնաժողովի հիման վրա Կ. Պոլսի պատրիարքարանի վերահսկողությամբ ստեղծվեց Կ. Պոլսի Հայ ազգային խնամատարությունը⁶: Այն իր մասնաճյուղերն ուներ Կ. Պոլսի բոլոր թաղամասերում և, որպես միակ իրավասու մարմին, պետք է հոգար գաղթականության ու որբերի կարիքները՝ ստանձներ «ընդհանուր դրամահավաքութեան մը բոլոր դժուարութիւնները»⁷: Ինչպես Ազգային խնամատարության ընդհանուր տնօրեն Մատթեոս Էպիղաթեանն էր նշում՝ «Ամէն թաղերու մէջ եկող լեցուող տարագիրներու հոծ բազմութիւնը, զանոնք պատուպարելու համար շէնքերու բացարձակ անբաւարարութիւնը, կերակրելու եւ հագցնելու բազմապիսի նեղութիւնները, սպառնացող համաճարակին (թիֆիս) վախը, - բոլոր ասոնք խնդիրներ էին, որոնց լուծումը կը կարօտէր Ազգ. Վերին իշխանութեան հակակշռին տակ գործող յատուկ մարմնի մը գոյութեան»⁸: Հայ ազգային խնամատարությունը համակարգելու էր մուսուլմանական գերությունից հայ որբերի ու կանանց ազատագրման և Միջա-

⁵ Տե՛ս **Մարգարյան** 2020, 40:

⁶ Տե՛ս **Զաւեն Արքեպիսկոպոս** 1947, 280:

⁷ **Էպիղաթեան** 1920, 73:

⁸ **Էպիղաթեան** 1920, 25:

գետքի ճամբարներից վերադարձող տարագրյալներին նյութական աջակցության տրամադրման աշխատանքները⁹: Նրա գերնպատակն էր կազմակերպել հայ գաղթականների սննդի մատակարարման, գաղթակայաններում տեղավորման, առողջապահական ու կրթական հարցերը: Դրա իրագործման համար Կ. Պոլսի Հայ ազգային խնամատարությունը հանդես է գալիս «Հանուն Հայաստանի» համահայկական հանգանակության կոչով՝ ուղղված ոչ միայն օսմանյան կայսրության, այլև գաղթօջախների հայությանը. «Տու՛ր ուրեմն, Հայ ժողովուրդ, - քանի հրամայական է պահանջը... ողորմութիւն է տալիքդ. քու պարտքդ է զոր պիտի հատուցանես, ինչպէս պիտի ընեիր ծոցածին զակիդ՝ օտարութեան մէջ աղետակոծ... Ամօթ է, որ Եղեռնի սարսափներուն հրաշքով ազատող Ազգիդ այդ զաւակները ենթարկուին նոր պատուհասի մը, իրական մահուան. ամօթ է, որ նոյն բազմաչարչար հերոս ազգին անունն ու արիւնը կրողներու թոյլ տանք, որ մեր աչքին տակ սովամահ կորչին անոնք... Վասն զի Հայ մանուկը ապագան է Հայութեան, եւ ապագան՝ յուսածիծաղ»¹⁰:

Կ. Պոլսի Ազգային ժողովը 1919 թ. սեպտեմբերին օրենք ընդունեց, համաձայն որի «վաստակի տէր ամէն հայ անհատ, պարտաւոր էր իր նիւթական կարողութեան չափով տուրք մը վճարել այդ ամիսէն սկսեալ»¹¹: Դա կոչվեց «Հայրենիքի տուրք», որով պետք է հոգացվեր հայ գաղթականության կարիքները:

Կ. Պոլսի Հայ ազգային խնամատարությանը մեծապես օժանդակեց նաև Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույցը՝ որբանոցներին հացով, իսկ գաղթականներին ապաստարանով ապահովելով: Այն «իր հոգատարութեան տակ առաւ հայ որբերն

⁹ Տե՛ս Մարգարյան 2020, 32:

¹⁰ Էպիֆանեան 1920, 74:

¹¹ Զաւեն Արքեպիսկոպոս 1947, 280:

ու գաղթականները, որոնց համար նոյն ժամանակամիջոցին տրամադրեց 122,082.91 ոսկոյ գումար մը»¹²: Հայ ազգային խնամատարությունը նույն Նպաստամատույցի օգնությամբ էր իրականացնում շատ գաղթականների՝ դեպի Ամերիկա փոխադրման գործը:

Կ. Պոլսի Հայ ազգային խնամապարության գործունեության ուղղությունները

Հայ ազգային խնամատարության գործունեությունը կատարվում էր երկու հիմնական ուղղություններով՝ որբախնամ և գաղթականական:

Մուդրոսի զինադադարից հետո և մինչև Կիլիկիայի հայերի զանգվածային կոտորածները 35000-ի չափ գաղթականներ հասան Կ. Պոլիս, որոնց հոգածությամբ զբաղվում էր Հայ ազգային խնամատարությունը՝ «անոնցմէ կարօտներուն հաց, հագուստ, կաթ եւ բժշկական խնամք հայթայթելով»¹³:

Գաղթական հայության առաջին ապաստարաններ դարձան Կ. Պոլսի Սկյուտար, Սամաթիա, Ղալաթիա, Հայդար փաշա, Գում Գափու և այլ թաղամասերի հայկական եկեղեցիներն ու ուսումնական հաստատությունները՝ որպես փրկության կայաններ:

Նշված կայանների նյութական խնդիրները լուծում էր Հայ ազգային խնամատարությունը: Այն «Պարենաւորման համար իբր սկզբունք ընդունուած էր, որ ամէն տարագիր, իր մուտքի թուականէն մինչեւ մեկ շաբաթ, պիտի կրնար կայանին խոհանոցէն կերակրուի»¹⁴, իսկ դրանից հետո խոհանոցից սնվելու իրավունք ունեին միայն բացարձակ չքավորները, և նրանք, ովքեր աշխա-

¹² «Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկեան Ազգային հիւանդանոցի Հայոց» 1924-1927, 148-149:

¹³ **Զաւեն Արքեպիսկոպոս** 1947, 282-287:

¹⁴ **Էպիդարեան** 1920, 94:

տող ձեռք չունեին: Այդ նպատակով տարվա սկզբին յուրաքանչ-յուր գաղթականի համար ընտրվում էր 5-7 հոգանոց հանձնախումբ՝ «Կարգապահական մարմին», որի պարտականությունն էր ոչ միայն կայանի հսկիչներին համակարգելու՝ կարգապահական, մաքրության ու մատակարարման մեջ, այլև որոշելու գաղթականների նյութական վիճակը՝ նրանց բաժանելով երեք կարգի:

«ա) չքաւոր, նպաստի կարօտ եղողներ.

բ) նպաստի կարօտ չըլլալով հանդերձ ժամանակ մը եւս ազգին օժանդակութեան պէտք ունեցողներ.

գ) քիչ թէ շատ ապրուստին ապահոված ըլլալով ի վիճակի համարուած գաղթականներ, որոնք սենեակ վարձելով կրնան կայանէն հեռանալ»¹⁵:

Նշենք, որ այդ միջոցառումների շնորհիվ Հայ ազգային խնամատարությունը բավականին նյութական խնայողություններ կուտակեց: Արդյունքում ձևավորվեցին Սամաթիայի և Պեշիկթաշի երկու խոշոր գաղթականները՝ նախատեսված «չքաւորներու եւ նպաստի կարօտ եղողներու համար»¹⁶: Խնամատարությունն ամեն ինչ անում էր, որրպեսզի աշխատանքով ապահովեր այրիներին և չափահաս որբուհիներին: Որոշվեց բացել գորգի, գուլպայի, բրդի արհեստանոցներ՝ «Կիլիկիայէն մինչեւ Սեբաստիա ու մինչեւ Գաղատիա»¹⁷:

Գաղթականների ապրուստի և սննդի ապահովման գործից բացի, Հայ ազգային խնամատարության համար շատ կարևոր էր գաղթականների առողջական վիճակը: Կայանաբնակ գաղ-

¹⁵ «Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան Ազգային հիւանդանոցի Հայոց» 1924-1927, 71:

¹⁶ «Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան Ազգային հիւանդանոցի Հայոց», 1924-1927, 72:

¹⁷ **Էպիդարեան** 1920, 362:

թականների համար կազմակերպված առողջապահական աշխատանքը կազմված էր երկու մասից՝ գաղթակայաններում և Սուրբ Փրկչի Ազգային հիվանդանոցում: Թեթև հիվանդները բուժվում էին գաղթակայաններում, իսկ ծանր վիճակում գտնվողները՝ Սուրբ Փրկչի Ազգային հիվանդանոցում: «Բազմամարդ կայաններէն Գումգաբուի, Խասգիւղի, Սամաթիոյ եւ Պէշիկթաշի կայանները ունին մէկ մէկ հիւանդապահ, որոնք կօգնեն բժիշկներուն իրենց աշխատութեանց մէջ եւ ամբողջ օրը կ'անցկացնին կայաններուն մէջ»¹⁸:

Հայ ազգային խնամատարությունն իր գործունեությունը ճիշտ համակարգելու և աշխատանքի բաժանում կատարելու համար կառույցի ներսում ձևավորեցին հետևյալ տեղեկատու դիվանները՝ «Տարագրելոց, որբերու, առողջապահական, թղթակցութեան եւ մամլոյ, համարակալութեան, վիճակագրութեան, տեղեկատվութեան, մթերապահութեան»¹⁹:

Վերոհիշյալ դիվաններն իրենց գործունեության համար պատասխանատու էին խնամատարության ընդհանուր տնօրինությանը: Տարագրյալների կամ գաղթականության Դիվանն ուներ դիվանապետ, երկու քարտուղար և մեկ գործակատար, որոնք վերահսկում էին գաղթականների տեղափոխման ու տեղավորման գործերը: Տարագրյալների դիվանը պարտավոր էր հոգալ գաղթական հայությանն իր հին բնակավայրեր ուղարկելու, ճանապարհաձախսը մասամբ կամ ամբողջովին հոգալու (կախված նրանից, թե գաղթականը սոցիալական ինչ վիճակում էր գտնվում) և գաղթակայաններում ապաստանածներին խնամելու հարցերը:

Որբերի դիվանը ծավալում էր որբախնամ և որբահավաք գոր-

¹⁸ «Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան Ազգային հիւանդանոցի Հայոց» 1926, 73:

¹⁹ Տե՛ս **Էպիդարթեան** 1920, 80:

ծունեություն, իսկ առողջապահական դիվանը հոգում էր որբերի և գաղթականության առողջապահական ընդհանուր խնդիրները: Ինչպես Մ. Էպլիդայանն է գրում. «Դիանը պիտի ունենար մնայուն բժիշկ մը, դեղագործ մը՝ իր տրամադրության տակ փոքրիկ դեղարանով մը, ինչպես եւ քարտուղար մը»²⁰:

Համարակալության դիվանի կարևորությունն այն էր, որ նրա միջոցով ելքի և մուտքի հաշիվներն էին հաշվվում՝ կազմակերպելով հանգանակություններ, նվիրատվություններ և հատկացնելով նպաստներ:

Վիճակագրության դիվանը շատ մանրակրկիտ տալիս էր Պոլսի և գավառների հայ գաղթականության ու որբերի լիակատար վիճակագրությունը, թե.

«1. Ո՞րքան տարագիրներ արձանագրուած են նոյն շաբթուան ընթացքին կայանին մէջ:

2. Ո՞րքանը կին, այր, տղայ եւ աղջիկ:

3. Ու՞րկե եկած են:

4. Ո՞րքանը մնացած է, ո՞րքանը մեկնած և ուր մեկնած:

5. Շաբթուան վերջը ընդի. թիւը ի՞նչ է»²¹:

Տեղեկատվության դիվանը փորձում էր երևան հանել բռնի իսլամացված հայ կանանց ու որբերին: Այդ նպատակով թերթի տեսքով տասնհինգ օրը մեկ հարյուրավոր փնտրողների և փնտրվողների ցուցակները փակցվում էին Կ. Պոլսի բոլոր եկեղեցիների պատերին: Տեղեկատվության դիվանը 1919 թ. մայիսի 15-ից սկսած սկսում է զբաղվել նաև հայությանը հասցված վնասների հատուցման հարցով: Սա շատ կարևոր էր, քանի որ վերապրածները նշում էին իրենց կորուստները՝ տեսակը ու քա-

²⁰ Էպլիդայան 1920, 88:

²¹ Էպլիդայան 1920, 90:

նակը: Սակայն, քանի որ Օսմանյան կայսրությունում քեմալականներն արդեն դրության տերն էին դարձել, Հայ ազգային խնամատարության գործունեությունը սկսվեց սահմանափակվել:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, խոշոր նպաստամատույց կառույց հանդիսացող Կ. Պոլսի Հայ ազգային խնամատարությունը, ստանալով Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույցի, Կ. Պոլսի հայ համայնքի և շատ անհատների նյութական օժանդակությունը, բավականին նպաստեց հազարավոր հայ որբերի ու գաղթականների: Այն որբերին տեղավորեց որբանոցներում, իսկ գաղթականներին՝ գաղթակայաններում:

Իր գոյության կարճ ժամանակահատվածում՝ (1919 թ. փետրվարի 28-1920 թ. հոկտեմբերի 1) Հայ ազգային խնամատարությունը ֆիզիկական բնաջնջումից, սովից ու համաճարակներից փրկեց հազարավոր հայ տարագրյալների ու որբերի²²: Եթե որբանոցները 1920 թ. վերջին հանձնվեցին Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույցի հոգածությանը, ապա գաղթականների պարագայում դրությունն այլ էր: Կիլիկիայի հայության ջարդերից հետո Կ. Պոլսի հայ բնակչությունը «սարսափի և խուճապի մատնուած կը գաղթէր արտասահման, նոյն իսկ յանձն առնելով Հարաւային Ամերիկայի պէս անծանօթ երկիրներ երթալ»²³: Քեմալական Թուրքիան այլևս ապահով հանգրվան չէր ո՛չ որբերի և ո՛չ էլ գաղթականության համար: Կ. Պոլսի Հայ ազգային խնամատարությունն իր անձնվեր գործունեության շնորհիվ կարողացավ իր ուժերի ներածին չափով կազմակերպել

²² Խանումյան 2016, 93:

²³ Զաւեն Արքեպիսկոպոս, 1947, 282-391:

գաղթախնամ և որբախնամ գործունեություն՝ ինչ-որ չափով վերականգնելով Հայոց ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի խախտված իրավունքները:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Անումյան Մ. 2013, Ճանաչում և դատապարտում. Երիտթուրքերի դատավարությունները (1919-1921 թթ. և 1926 թ.), Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, 168 էջ:

Զաւեն Արքեպիսկոպոս 1947, Պատրիարքական յուշերս, վավերագրեր եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, 423 էջ:

Էպիղաթեան Մ. 1920, Ազգային խնամատարութիւն, ընդհանուր տեղեկագիր առաջին վեցամսեայ, 1 մայիս 1919-31 հոկտեմբեր 1919, Կ. Պոլիս, 512 էջ:

«Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան Ազգային հիւանդանոցի Հայոց» 1927, 1924-1927, Կ. Պոլիս, 1428 էջ:

Խանումյան Գ. 2016, Կ. Պոլսի «Ազգային խնամատարություն» կազմակերպության որբահավաք գործունեությունը 1919-1920 թվականներին, «Ցեղասպանագիտական հանդես», 4 (1), էջ 83-95:

Մարգարյան Ն. 2020, Հայերի փրկության գործը Մերձավոր Արևելքում 1915-1923 թվականներին. Ազգային միասնությունից դեպի վերածնունդ, «Հայերի փրկության գործը Մերձավոր Արևելքում 1915-1923 թթ.», միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, էջ 27-48:

Мане К. Конинян, *Институт Истории НАН РА, младший научный сотрудник*, **Помощь, оказанная «Армянской национальной опекой» армянской эмиграции Константинополя (1919-1920 гг.)**

Резюме

Учитывая гарантии, данные союзниками и новым османским правительством после Мудросского перемирия, армяне, рассеянные в Месопотамии и Сирии, вернулись в свои прежние поселения на

территории Османской империи, надеясь вернуть себе утраченное. Однако обещания османского правительства фактически не были реализованы, практически не способствуя расселению эмигрантов. 28 февраля 1919 года по решению Национального центрального управления Константинополя, а также под контролем Константинопольского Патриархата, на базе Армянского приюта и Центральной комиссии по делам беженцев был создан «Армянский национальный приют». Последний имел свои филиалы во всех округах Константинополя, и как единственный уполномоченный орган должен был заботиться о нуждах эмигрантов и сирот. «Армянская национальная опека» провела значительную гуманитарную работу, поместив детей-сирот в детские дома, а эмигрантов в лагеря беженцев.

Ключевые слова: Мудросское перемирие, армянские беженцы, беженцы Константинополя, «Армянская национальная опека», Американский комитет помощи Ближнему Востоку.

Mane K. Koninyan, *Institute of History of the NAS RA, Junior Researcher, Assistance provided by the "Armenian National Foster Care" to the Armenian emigration of Constantinople (1919-1920)*

Summary

Considering the guarantees given by the Allies and the new Ottoman government after the Armistice of Mudros, the Armenians scattered in Mesopotamia and Syria returned to their former settlements in the Ottoman Empire hoping to regain what they had lost. However, the promises of the Ottoman government were not actually implemented, which practically did not contribute to the resettlement of the emigrants. On 28 February 1919, by the decision of the National Central Administration of Constantinople, as well as under the control of the Patriarchate of Constantinople, the "Armenian National Foster

Care" was established on the basis of the Armenian Orphanage and Refugees Central Commission. The latter had its branches in all the districts of Constantinople and as the only authorized body had to take care of the needs of emigrants and orphans. The "Armenian National Foster Care" carried out significant humanitarian work placing orphans in orphanages and emigrants in refugee camps.

Key words: Armistice of Mudros, Armenian refugees, refugees of Constantinople, "Armenian National Foster Care", American Near East Relief Committee.